

KOMIL XORAZMIYNING KOMILLIKKA ELTUVCHI IJOD YO'LI

Kazaqova Barno Axmedjanovna,
Urganch innovatsion universiteti,
Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19839717>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Komil Xorazmiy hayoti, ijodiy merosi hamda uning o'zbek adabiyoti va musiqa san'atidagi o'rni ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda shoirning ma'rifatparvarlik g'oyalari, saroy muhitidagi faoliyati va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog'liqligi tahlil etiladi. Shuningdek, uning musiqa yo'nalishidagi qarashlari, xususan Xorazm nota tizimini yaratishi va maqom san'atiga qo'shgan hissasi ochib beriladi. Komil Xorazmiyning adabiy, madaniy va tarixiy merosi turli manbalar asosida ilmiy asosda umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Xorazmiy, Feruz, Ogahiy, "Lazgi", ma'rifat, o'zbek mumtoz adabiyoti, Toshkent, Xorazm notasi, maqom.

Аннотация. В данной статье научно освещаются жизнь Комила Хорезми, его творческое наследие, а также его роль в узбекской литературе и музыкальном искусстве. В исследовании анализируются просветительские идеи поэта, его деятельность в придворной среде и связь с социально-политическими процессами эпохи. Кроме того, раскрываются его взгляды в области музыки, в частности создание хорезмской нотационной системы и вклад в развитие макомного искусства. Литературное, культурное и историческое наследие Комила Хорезми обобщается на основе различных научных источников.

Ключевые слова: Хорезми, Феруз, Огахий, "Лазги", просвещение, узбекская классическая литература, Ташкент, хорезмская нотация, маком.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of Komil Khorezmi's life, creative legacy, and his role in Uzbek literature and musical art. The study examines the poet's enlightenment ideas, his activities within the court environment, and their connection to the socio-political processes of the time. It also highlights his contributions to music, particularly the creation of the Khorezm notation system and his impact on maqom art. Komil Khorezmi's literary, cultural, and historical heritage is systematically generalized based on various academic sources.

Keywords: Khorezmi, Feruz, Ogahi, "Lazgi", enlightenment, Uzbek classical literature, Tashkent, Khorezm notation system, maqom.

Kirish. Komil Xorazmiy 1825-yilda Xorazm hududida ziyolilar oilasida tavallud topgan bo'lib, uning asl ismi Pahlavonniyoz Muhammaddir. Adabiy muhitda Komil Xorazmiy taxallusi bilan mashhur bo'lgan. Dastlabki ta'limni otasidan olgan shoir keyinchalik Xiva madrasalarida tahsil olib, arab va fors tillarini mukammal egallaydi. Yoshligidan Alisher Navoiy ijodiga ixlos qo'ygan Komil Xorazmiy mumtoz adabiyot an'alarini chuqur o'zlashtirgan holda o'ziga xos badiiy uslubni shakllantiradi.

Shoir nafaqat adabiyot, balki musiqa san'ati rivojiga ham salmoqli hissa qo'shgan ijodkor sifatida e'tirof etiladi. U Xorazm hududida ilk bor milliy nota tizimini yaratgan olimlardan biri bo'lib, "Tanbur chiziqlari" deb nom olgan mazkur

tizim Muhammad Rahimxon II (Feruz) farmoni bilan maqom san'atiga tatbiq etilgan. Xususan, "Rost" maqomining ayrim qismlarini notaga tushirish orqali Komil Xorazmiy o'zbek musiqa madaniyatida muhim ilmiy-amaliy yangilikni amalga oshirgan. Bu esa maqom ijrochiligi an'alarini yozma shaklda saqlash va rivojlantirishda muhim omil bo'ldi. Ijodkor Muhammad Raximxon II davrida saroy adabiy muhitining faol vakillaridan biri bo'lgan. U saroyda mirzaboshi sifatida faoliyat yuritgan. Rossiya va Xiva o'rtasida imzolangan "Gandimiyon" shartnomasini ham shaxsan o'z qo'li bilan ko'chirgan.

Adabiyotlar tahlili. Komil Xorazmiyning ijodda yangilikka intilishi uning "Komil", "Tillo soat", "Dar bayoni ta'rifi va tavsifi Toshkent" kabi asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi. 1891-yilda Peterburgga yo'l olar ekan, Toshkentda to'xtab, "Turkiston viloyati gazetasi" tahririyati iltimosiga binoan "Toshkent" nomli qasida yaratadi. Mazkur qasida o'zbek adabiyotida yangi ijtimoiy taraqqiyot g'oyalarini badiiy aks ettirgan yirik she'riy asar sifatida baholanadi. Komil Xorazmiy boshqa dunyoviy fanlarni chuqur qiziqish va izlanish bilan o'rganganidek, musiqa ilmini ham xuddi shunday ilmiy asosda egallaydi. U yetakchi maqomshunoslardan biri hisoblangan tog'asi Abdusattor Mahramning shogirdi – usta Xudoybergandan puxta bilim olib, o'zbek musiqa nazariyasida muhim yangilik sifatida ilk nota yozuvini yaratadi. Feruzxon farmoni asosida "Tanbur chiziqlari" deb nomlangan Xorazm nota tizimini ishlab chiqadi va "Rost" maqomining bosh qismini notaga tushiradi. Maqom ijrochiligidan yetakchi musiqa asbobi sifatida tanbur tanlanganligi bois Komil Xorazmiy uning 18 ta pardasiga mos holda 18 ta chiziqdan iborat tizimni ishlab chiqadi. Kuy qaysi pardada ijro etilishiga qarab, noxunning urilishiga muvofiq chiziqlar usti va ostiga maxsus belgilar – nuqtalar qo'yish orqali tovush balandligini ifodalash usulini joriy etadi. 1873-yilda Xorazm xonligining Rossiya tarkibiga qo'shib olinishi natijasida Komil Xorazmiy saroyda devonbegilik lavozimiga ko'tarilib, Xorazm maqomlarining cholg'u va aytim qismlarini saqlab qolish hamda ularni yozma shaklda qayd etish ustida ilmiy-amaliy faoliyat olib boradi. Shundan so'ng ma'muriy topshiriqlar asosida Buxoroga elchi sifatida yuboriladi. U yerda atoqli musiqashunos Niyozjon Xo'jadan olti maqom tizimini chuqur o'rganadi. Ma'lumki, olti maqomning cholg'u bo'limlari odatda "Saqil" nomli kuylar bilan yakunlangan. Xorazm maqom an'alarida esa mazkur o'rin "Ufar" nomli kuylar bilan ifodalanadi. Xorazm va Buxoro maqomlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Xorazm "Iroq" maqomida "aytim yo'li"ga oid ashula namunalari deyarli uchramaydi. Shuningdek, Xorazm maqomlarida ikkinchi guruh ashula turkumlariga mansub "Savt", "Mo'g'ulcha" hamda ularning shaxobchalari yetarli darajada shakllanmagan. Xorazm maqomlarining aytim yo'llari, asosan, Navoiy, Fuzuliy,

Mashrab, Ogahiy, Munis, Avaz O'tar kabi mumtoz shoirlarning aruz vaznida yaratilgan nazmiy asarlari asosida ijro etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiy-qiyosiy, tahliliy hamda manbashunoslik usullaridan foydalanildi. Komil Xorazmiy hayoti va ijodini yoritishda ilmiy adabiyotlar, arxiv materiallari va mumtoz manbalar asosida tizimli tahlil olib borildi. Shuningdek, uning adabiy va musiqiy merosi badiiy-estetik hamda nazariy jihatdan kompleks yondashuv asosida o'rganildi.

Tahlillar va natijalar. Mazkur izlanish va o'rganish mobaynida Komil Xorazmiy hayoti va ijodiy merosini ilmiy mohiyatini anglash uchun bir necha manbalardan foydalanildi. Komil Xorazmiy yashagan davri, ijtimoiy-siyosiy muhitni oladigan bo'lsak shoir ijodida ma'rifatparvarlik g'oyalari yetakchi o'rinni egallaydi. Uning nomi peshqadam shoir sifatidagina emas, O'rta Osiyoning bo'lak xonliklarida tuzilgan tazkiralarga ham kiritilgan. Komil Xorazmiy Yevropa, jumladan, Rossiyaning ilg'or sharqshunos olimlari diqqatini ham o'ziga tortdi. Mashhur rus sharqshunosi Sobolev "Polvonjon Mirzo (Komil) ko'p uddaburon va Osiyo tillarini, jumladan, arab tilini biladigan odam, rus asirlaridan ruschani ham bilib olgan", – deb yozgan edi. Komil Xorazmiy saroyda devonbegilik qilgan davrida Xiva xonligining Rossiya bilan bo'lgan diplomatik, savdo-sotiq munosabatlarini tobora yaxshilash, Rossiya taraqqiyotidan namuna olish va rus madaniyatini o'rganib uni o'z ona yurtida tadbiq etish ishlarini ham olib bordi. Komil Xorazmiy butun umrini xalq manfaatiga, ma'rifatiga baxsh etgan va yurtni ma'rifat orqali ozodlikka olib chiqishga qat'iy bel bog'lagan.

Komil Xorazmiy Muhammad Rahimxon Soniy bilan Peterburg safaridan qaytgach, xonlikda matbaachilik ishini yangi bosqichga ko'tarishga kirishadi va Turkistonda ilk toshbosma usulining Xivada tashkil etilishiga bosh-qosh bo'ladi. Toshbosma usulida dastlab Alisher Navoiyning devoni hamda bir qator tarixiy asarlar nashr etiladi. 1881-yilda Komil Xorazmiy devoni ham toshbosma usulida ko'p nusxada chop etiladi.

Komil Xorazmiy haqida Ogahiy o'zining "Gulshan ud davla" asarida: – "Navzar fikr va toza taft shuarodin ta'zil va hunar ahli orasinda mumtoz Pahlavon Niyozkim fozillar ahli ichra taxallusi Komildur" – deya ta'rif bergan. O'zbek adabiy me'rosiga katta hissa qo'shgan shoir, yozuvchi va dramaturg Komil Avazning "Ogahiyning muhabbati" asarini mutolaa qilish jarayonida ajib bir uchrashuvning guvohi bo'lish mumkin. Voqea shunday davom etadi. Ogahiy shogirdi Jumaniyoz bilan dardlashib o'tiradi. Zamona notinchligi, saroydagi fisq-u fasodlar, Ogahiyga uyushtirilgan tuhmatlardan ustoz shogirdning yuragi g'ash bo'lib turgan bir paytda hujraga Komil Xorazmiy tashrif buyuradi. Shunda Ogahiy – "Komil Xorazmiyday

allomaning kelishi faqir uchun katta sovgʻadir. Marhabo, marhabo” – deya kutib oladi. Salom alikdan soʻng hol-ahvol soʻrashishadi. Keyin Ogahiy: – “Bir xushxabar eshitdim. Xon ajab bir xushnavo bitibdur, faqirning arzimas inshosi yana ham xushmahzun, xushjilo boʻlibdur” – deydi. Komilning koʻzlari quvnab ketadi va – “Biz ham xushnud boʻldik. Gʻazalu-navo birlashib “Feruz” nomi bilan oʻlmas mulk dunyoga kelmish. Ustoz, “Jamiki ashʻoru tarix” kitobingiz ne-ne forsiy va arabiydan etgan tarjimalaringiz abadul-abad tarix avroqida boqiy qolajakdir. Xon hazrat “Tavizul oshiqin” ni kitobat etishni sizga topshirganiday, maqomlarni qogʻozga tushirishni menga topshirdilar”, – deydi. Shunda Ogahiy, – “Baraka topsin, hamma zamonlarda amal uchun, taxt uchun bir-birining joniga qasd qilishgan, osishgan, chopishgan, soʻyishgan. Ammo bu sulolaning palagi toza” – deydi. Komil Avaz bu ikki buyuk siymoning suhbatini shunday goʻzal tasvirlaganki, xuddi koʻz oʻngimizda qaytadan tirilganday boʻladi.

Komil Xorazmiyning muxammaslari ham badiiy jihatdan yuksak saviyada boʻlib, ularning bir qismi zamondosh shoirlar – Munis, Rojiiy, Ogahiy hamda Alisher Navoiy gʻazallariga bogʻlab yaratilgani bilan ajralib turadi. Bu holat shoirning mumtoz adabiy anʼanalarga tayanib, ularni ijodiy davom ettirishga intilganini koʻrsatadi. Komil Xorazmiy nafaqat yetuk shoir, balki mohir xattot va malakali tarjimon sifatida ham faoliyat yuritgan. U Sharq mumtoz adabiyotiga mansub qator asarlarni arab va fors tillaridan oʻzbek tiliga tarjima qilib, milliy adabiyot rivojiga munosib hissa qoʻshgan. Jumladan, Barxoʻrdor bin Mahmud turkman Mumtozning “Mahbub ul-qulub”, Sayfiyning “Latifalar”, shuningdek, “Maxfiloro” va “Ravzat us-safo”ning oʻn ikki jildi asosida yaratilgan “Latoyif ul-tavoyif” kabi asarlarning tarjimasi shoirning ilmiy-badiiy salohiyatini yanada koʻproq namoyon etadi. Shoirning ijodiy va ilmiy salohiyati zamondoshlari tomonidan ham yuqori baholangan boʻlib, taniqli adib Rojiiy uni oʻziga ustoz sifatida eʼtirof etgan va ijodiy maqomini Ogahiy bilan teng darajada koʻrsatgan:

Soʻz kamolidin Rojiiy ogoh ersa tong yoʻqkim,

Bor anisi damsozi Ogahiy birla Komil.

Shoirning adabiyotshunoslarning nazariga tushgan “Ikki shoʻx” radifli gʻazalining yaratilishi oʻziga xos tarixiy voqeasi ham mavjud boʻlib, Komil Xorazmiy ikkinchi bor Toshkentga koʻzlarini davolatgani boradi. Bu haqda shoirga zamondosh boʻlgan Laffasiyning yozishicha, “Komil parishonhol boʻlganidan gʻamu hasratlar tortib, natijada ikki koʻziga qora suv kelib, ojiz boʻlib qoladur. Komil parishon ahvol, koʻzidan ayrilib betobligʻ bistarigʻa bir necha muolaja qildirsa ham hech foyda bermay, balki avvalgidan yomonlashadi. Shul sababli, Komil xondin ruxsat olib, Toshkandgʻa borib koʻzini doʻxtirlargʻa muolaja qildiradur. Ammo

ko'zning og'rig'i kundan-kun shiddatlig' bo'lg'anda, hech bir natija hosil qilmay, Komil Xivaga qaytib keladur". Garchi muolajalar unchalik foyda bermasada, shahri azimdan taassurotlar oladi. Uni 1891-yilning 5-sentabrida N.Ostroumovdek o'qituvchilar seminariyasi direktori uyida mehmon qiladi. Uning ikkita bir-biridan iste'dodli qizlari bo'lib, ular pianinoda juda chiroyli kuy chalib berishadi. Komil Xorazmiy bundan hayratlanib "Ikki sho'x" radifli g'azalini yozadi. Bu g'azalni Ostroumov "Turkiston viloyati gazetisi"da chop ettiradi.

Solurdi g'amza qadangiz kamona ul ikki sho'x,
Mani ul o'qqa qilurlar nishona ul ikki sho'x.
Ham ikki gul kibi bir shoxdin ochilmishlar,
Qilur navosini ham bulbulona ul ikki sho'x.
Eshitsa, bandasi bo'lg'usi Zuhro-u yana Bahrom,
Rubobu chang ila tuzsa tarona ul ikki sho'x.
Boqib jamolig'a yuz til ila fig'on aylar,
Yetursa ilkini fatrapiyona ul ikki sho'x.
Qilurda nola araqdin ikki yuz bo'lib gulfom,
Ko'zumdin ayladi qon yosh ravona ul ikki sho'x.
Quchoqlashib bo'ladur bir-biriga juft andoq,
Ki toq-u po'sti Iramg'a dugona ul ikki sho'x.
Agarchi husnda ma'shuqi ahli olamdur,
Valek nola qilur oshiqona ul ikki sho'x.
Parilar erdimu kim, uchtilar ko'zumdin yo,
Farishta erdimu charxi oshiyona ul ikki sho'x.
Birisi Komil bedilg'adir base matlub,
Agarchi xo'blar ichra yagona ul ikki sho'x.

Bundan tashqari "So'zing", "Ko'ngul", "Aylama", "Xalos", "G'urbat aro", "Shuaro", "Fuzalo", "Kamol", "Soat", "Lola", "Qilmading" radifli g'azallarida shoir ichki kechinmalarining tabiiy tasviri hamda ijtimoiy-madaniy muhitning yorqin ifodasini ko'rish mumkin:

Yuzu xoling g'amidin gar emastur notavon lola,
Nedin bo'lmish hamisha sina dog'u, bag'ri qon lola.
Xijolatmandi xolu orazing ermas esa, nechun,
Qo'yub gulshanni dashtu tog' aro tutmish makon lola.

Ushbu g'azalda mumtoz o'zbek she'riyati an'analariga xos ravishda **lola timsoli** orqali ishqiy iztirob, hijron va ma'shuqaning husni ifodalanadi. Asarda lola oddiy gul emas, balki **oshiqning qalbidagi jarohat, qonli dard va yashirin iztirob ramzi** sifatida talqin etiladi.

Birinchi baytda shoir lola obrazini bevosita ishqiy azob bilan bog'laydi. "Sina dog'u, bag'ri qon" ifodasi orqali lola ichki iztirob timsoliga aylanadi. Bu yerda tashqi go'zallik ortida yashiringan ruhiy azob ochiladi. Demak, lola – tashqi chiroy va ichki dardning uyg'un obrazidir. Keyingi baytlarda lola nega gulshan emas, balki **dasht va tog'larda makon tutgani** savol ostiga olinadi. Bu poetik savol orqali shoir ishq azobidan qochish, jamiyatdan uzoqlashish, tanholikka intilish holatini ifodalaydi. Lolaning tog'-dashtni tanlashi – oshiqning ichki iztirob bilan yolg'izlikni afzal ko'rishidir. Shoir mumtoz poetik vositalar – metafora, tashbih, mubolag'a orqali chuqur lingvopoetik mazmun yaratgan.

Sho'rolar davrida Komil Xorazmiy ijodiy merosini o'rganish jarayonida katta cheklovlar qo'llanilmagan. 1945-yilda Ozod Sharafiddinov tomonidan tuzilgan "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi" asarida Komil Xorazmiy haqida muhim ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. Filologiya fanlari nomzodi Mahmudali Yunusov 1958-yilda Komil Xorazmiy ijodiga bag'ishlangan dissertatsiyasini himoya qilgan va ushbu tadqiqotni keyinchalik monografik shaklda nashr ettirgan. 1980-yilda G'ulom Karimovning besh jildlik "Adabiyot tarixi" asarining beshinchi jildida Komil Xorazmiy faoliyati yoritilib, mazkur manba oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv qo'llanma sifatida amaliyotga joriy etilgan.

Keyingi davrlarda Komil Xorazmiyning chuqur bilim va yuksak badiiy mahorat egasi sifatidagi mavqei saroy muhitidagi ayrim shaxslar tomonidan ijobiy qabul qilinmagan. Natijada u devonbegilik lavozimidan ozod etilib, mirzaboshilik darajasiga tushiriladi hamda oxir-oqibat Muhammad Rahimxon II (Feruz) va Muhammadmurod tomonidan saroydan chetlashtiriladi. Ushbu holat shoir ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning ichki kechinmalarida chuqur iz qoldiradi va bu jarayon ijodida ham o'z aksini topadi.

Shoir asarlarida jaholat va ma'rifat, juhalo va fuzalo o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yetakchi mavzu sifatida talqin qilinib, zamon muammolariga nisbatan tanqidiy munosabat ifodalanadi. Komil Xorazmiy umrining so'nggi bosqichida ko'z nuridan ayrilib, og'ir iztiroblar bilan 1899-yilda vafot etadi. Uning ijodiy an'analari va faoliyati o'g'li Muhammad Rasul tomonidan davom ettirilgan.

Komil Xorazmiy hayoti, ijodiy faoliyati hamda uning o'zbek adabiyotidagi o'rnini ilmiy yondashuv asosida tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda shoirning hayoti, ijodiy g'oyalari, ma'rifiy ruhdagi g'azallari hamda boshqa janrlardagi asarlarining badiiy xususiyatlarini ochib berish, shuningdek, uning Xorazm adabiy muhitidagi o'rnini aniqlash va o'zbek adabiyotiga qo'shgan ulkan hissasini ilmiy asosda yoritish ko'zda tutiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, shoirning boy ilmiy va adabiy merosini kompleks tahlil qilish, uning ilmiy-pedagogik qarashlarini aniqlash hamda ularning bugungi ma'naviy-ma'rifiy hayotdagi ahamiyatini belgilash ham muhim hisoblanadi. Komil Xorazmiy ijodiy merosi nafaqat o'z davrining ijtimoiy-madaniy jarayonlarini aks ettiradi, balki hozirgi yosh avlodni ma'naviy komillikka yetaklovchi muhim manba sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi va milliy adabiyotimiz tarixini boyitib, mumtoz an'analar davomiyligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Komil Xorazmiy. Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi Rahmat Majidiy. – Toshkent: O'zSSR Davlat nashriyoti. 1961.
2. Eshchanova S., Hakimova S. "Xorazm farzandlari". – Toshkent: "ADAD PLUS". 2022.
3. Xorazm maqomlari. I.A. Akbarov tahriri ostida. G'afur G'ulom. Toshkent: 1981. I tom, 9-bet.
4. Umid Bekmuhammad. Komil Xorazmiy. Xurshid Davron ijodiy kutubxonasi. 22-yanvar. 2014 yil.
5. O'zbek audiokutubxonasi 1999-yil tayyorlangan radiopastanovkasi. Rejissor: Gulchehra G'iyosova.
6. Yo'ldoshev N. Komil Xorazmiy haqida onlayn dars. <https://www.youtube.com/watch>.